

УДК 94(477) «1917/1921»: 94 (477) (092)*Бж
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).676](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).676)

ROMAN BRZESKI ON REASONS FOR DEFEAT OF UKRAINIAN REVOLUTION 1917-1921

Fedir Turchenko¹, Valeriia Kalynichenko²

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

¹ e-mail: fturchenko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9408-269X>

² e-mail: valerie.andrievska@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9829-9626>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the views of the famous figure of the Ukrainian diaspora, historian and publicist Roman Brzeski on the reasons for the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

Scientific novelty. Roman Brzeski's understanding of the reasons for the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and the impact of that defeat on the further development of Ukraine is shown. The research works of R. Brzeski, memoirs, and theoretical texts that have not yet been the subject of historical analysis are used.

Conclusions. Roman Brzeski was a follower of the ideologues of Ukrainian nationalism Mykola Mikhnovskyi and Dmytro Dontsov. His analysis of the reasons for the defeat of the Ukrainian Revolution and each of the national governments that operated in 1917-1921 – the Ukrainian Central Rada, the Hetmanate of Skoropadskyi, and the Directorate of the Ukrainian People's Republic – radically contradicted the views of most of the heads of those governments on that problem. The main reason for that was the political antagonism between the independentist R. Brzeski and the majority of that time Ukrainian political establishment.

In his memoirs and historical and publicistic works, R. Brzeski sought to prove that Ukraine had the necessary objective prerequisites for transformation into an independent, successful European state and that the Ukrainian people aspired to it. The tragedy of the Ukrainian Revolution, in his opinion, was that it was led by people who did not think about the future of Ukraine as a European fully sovereign state, independent from Russia in the economic, political, social, and cultural sense. R. Brzeski was convinced that the Russian political class and Russian society would not agree to any concessions to the Ukrainian movement. The categorical rhetoric and accusatory tone of the author's statements, which were combined with accurate assessments of the causes of events, personalities, and political processes, were a characteristic feature of his reflections.

Keywords: Roman Brzeski, Ukrainian Revolution, independence, Ukrainian liberation struggle

РОМАН БЖЕСЬКИЙ ПРО ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ

Федір Турченко¹, Валерія Калиніченко²

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

¹ e-mail: fturchenko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9408-269X>

² e-mail: valerie.andrievska@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9829-9626>

АНОТАЦІЯ

Мета статті. Дослідити погляди відомого діяча української діаспори, історика та публіциста Романа Бжеського на причини поразки Української революції 1917-1921 років.

Наукова новизна. Показано розуміння Романом Бжеським причин поразки Української революції 1917-1921 років і вплив цієї поразки на подальший розвиток України. Використано дослідницькі праці Р. Бжеського, спогади і теоретичні тексти, які ще не були об'єктом історичного аналізу.

Висновки. Роман Бжеський був послідовником ідеологів українського націоналізму Миколи Міхновського і Дмитра Донцова. Його аналітика причин поразки Української революції та кожного з окремо взятих національних урядів, які діяли у 1917-1921 роках – Української Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії УНР, – кардинально суперечила поглядам на цю проблему більшості керівників цих урядів. Головною причиною цього був політичний антагонізм між самостійником Р. Бжеським і більшістю тодішнього українського політичного істеблішменту.

У своїх спогадах та історико-публіцистичних працях Р. Бжеський прагнув довести, що Україна мала необхідно об'єктивні передумови для перетворення у незалежну, успішну європейську державу, і що цього прагнув український народ. Трагедія Української революції, на його переконання, полягала в тому, що її очолювали особи, які не мислили майбутнього України, як цілком європейської самостійної держави, незалежної від Росії в економічному, політичному та соціокультурному сенсі. Р. Бжеський був переконаний, що на жодні поступки українському руху російський політичний клас і російський соціум не погодиться. Категорична риторика, звинувачувальний тон висловлювань автора, які поєднуються з точними оцінками причин подій, особистостей і політичних процесів, є характерною особливістю його рефлексій.

Ключові слова: Роман Бжеський, Українська революція, незалежність, українські визвольні змагання

Вступ

Інтерес широкого загалу до проблематики Української революції 1917-1921 років значно посилюється у 2014 р. з початком російсько-української війни та отримав додатковий імпульс з лютого 2022 р., після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну. Епізоди протистояння України та Росії у минулому стають базою для розмірковувань про теперішню війну. Учасники Українських визвольних змагань, історики минулого та сучасні дослідники не полишають спроб розібратися в причинах втрати української державності на початку ХХ ст.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

У радянські часи події Української революції 1917-1921 років вивчалися

однобоко й упереджено. Якщо й говорилося про внутрішньоукраїнські процеси, то лише у контексті «громадянської війни» і так званої «боротьби трудящих України», яку вони начебто вели в союзі з робітниками і селянами Росії проти української контрреволюції, що втілювалася у формах Української Центральної Ради, Української держави Скоропадського та Директорії УНР. Вважалося, що наслідком цієї боротьби стало визволення українців від соціального гніту та вирішення національного питання у формі української радянської держави. Отже, спроби аналізу минулого в контексті цієї проблематики були неможливими й отримали реальну перспективу лише зі становленням незалежної України, або ж робилися винятково представниками української діаспори, одним з відомих представників якої був Роман Бжеський¹.

Персоналія Романа Бжеського є малодослідженою серед істориків. Певну увагу цій постаті у своїх роботах приділила В. Андрієвська (Калиніченко), яка проаналізувала погляди Романа Бжеського на політику Української Центральної Ради та Гетьманату Скоропадського², критику ним радянського устрою³. Окрему увагу звернено на крутянський міф в історичному доробку Романа Бжеського⁴.

Згідно з бібліографією, укладеною його дружиною Надією Бжеською, Роман Бжеський є автором 128 праць⁵, і це не є вичерпним переліком. Як бачимо, автор дійсно вів насичену літературно-творчу діяльність протягом усього свого життя. Вражає також і жанрове різноманіття праць: спогади, підручник, публіцистичні статті, теоретичні праці й ін. Читаючи їх сьогодні, писав Я. Дашкевич – один із перших дослідників творчого спадку Романа Бжеського, переконаємося, що «цей неспокійний і фанатичний ерудит [...] мав рацію у багатьох, багатьох випадках»⁶. Особливо це стає зрозумілим в умовах сучасної російсько-української війни і, зокрема, стосується і його оцінок Української революції 1917-1921 років, насамперед, причин її поразки.

¹ *Бжеський Роман Степанович (Стефанович)* (1894 (за ін. версією – 1897), Ніжин – 1982, Детройт, США). У 1916 закінчив чернігівську чоловічу гімназію й одержав чин унтер-офіцера. Того ж року стає членом «Братства Самостійників» – таємної молодіжної організації. Поділяв ідеологічні погляди М. Міхновського, зокрема, його заклик до самостійності та повного політичного і соціокультурного відмежування України від Росії. У 1917 включається в Українську революцію. Воював, працював в органах влади УНР і Гетьманату Скоропадського. Після повалення Гетьманату, найімовірніше за все, відсидів у радянській в'язниці, зміг втекти. Потрапивши у підконтрольні поляками райони України, Р. Бжеський вів активну просвітницьку діяльність серед молоді, публікувався у львівському «Літературно-науковому віснику». Він вважав себе послідовником М. Міхновського і Д. Донцова. Був в'язнем польського концентраційного табору «Берега Картузька». Надалі життєвий шлях Бжеського супроводжувався постійним переміщенням: Кам'янець, Краків, Прага, Мюнхен, а закінчується у 1982 р. в американському місті Детройт.

² Андрієвська В. Погляди Романа Бжеського на політику Української Центральної Ради. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 3 (55). С. 61-69; Андрієвська В. Погляди Романа Бжеського на політику гетьмана Павла Скоропадського. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6 (58). С. 107-118.

³ Андрієвська В. Критика радянського устрою у публіцистиці Романа Бжеського (1929-1932 рр.). *Збірник наукових праць студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Молода наука – 2021»*. Т. 1. С. 53-55.

⁴ Калиніченко В. «І триста із кращих найкращих пішло». Міф Крут у творчому доробку Романа Бжеського. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Молода наука – 2023»*. Т. 2. С. 297-299.

⁵ *Бжеський Р.* Бібліографія друкованих праць / укл. Надія Бжеська. Торонто, 1988. 44 с.

⁶ Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя і публіцистична діяльність. *Українські проблеми*. 1998. № 1. С. 127.

У контексті вивчення поглядів Р.Бжеського на ці причини залучені його монографії «Історія українського народу (нариси з політичної історії)»⁷, «Нариси з історії українських визвольних змагань 1918-1921 рр.», опубліковані у двох томах⁸. Ці книжки вийшли під псевдонімом «Р. Млиновецький». По свіжих слідах подій під іншим псевдонімом «Характерник» Р.Бжеський написав мемуари «Згадки з минулого. 1916-1921 р.», опубліковані у Львові в донцовському «Літературно-науковому віснику» у 1925-1930 роках, а у 2016 р. передруковані у збірнику творів Р.Бжеського «Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років)»⁹.

Інформативно насиченим виявилось його п'яти томне теоретичне дослідження «Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти», над якими автор працював з кінця 1960-х років до своєї смерті. На жаль, воно не було надруковане. Свій машинописний текст Р.Бжеський під псевдонімом Роберт Паклен розмножував методом так званого «циклостилу». Усього було відтворено по декілька десятків примірників чотирьох перших томів. Вони, як і рукопис п'ятого тому, що зберігся лише в одному примірнику, є частиною архіву Р.Бжеського – так званих «Детройтських зошитів», які після смерті автора опинилися в руках різних дослідників. Частина цих «зошитів», зокрема рукописи п'ятого тому, на момент написання даної статті перебували в особистому архіві Ф.Г. Турченка.

РОМАН БЖЕСЬКИЙ У ДИСКУСІЇ ПРО ПЕРЕДУМОВИ І ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Розмірковуючи в еміграції над причинами поразки Української революції 1917-1921 років, Р.Бжеський, насамперед, задавався питанням, чи взагалі був у українців шанс здобути незалежність і побудувати державу в тому вигляді, в якому її сприймав його перший вчитель М.Міхновський: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказ». Сам Р.Бжеський у передмові до другого тому своєї монографії «Нариси з історії українських визвольних змагань» писав: «...Навіть найнаївніші поставлять собі питання: чому ж навіть такі народи, як литовці чи естонці все ж тоді створили свої держави...»¹⁰.

Українську революцію він сприймав як національно-визвольну і до питання про ймовірність її перемоги звертався неодноразово. Відповідь була позитивною: Україна має необхідний мінімум передумов і ресурсів для здобуття та збереження незалежності. На його переконання, для незалежного існування цього в Україні на початку ХХ ст. були «...конечні об'єктивні передумови..., а саме: багата, самовистачальна територія, численний і здоровий народ, всюди відчувався утиск, який був наслідком московської колоніальної політики, гніт національний, економічний визиск і всі характеристичні прояви колоніальної залежності»¹¹.

⁷ Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси з політичної історії). Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.

⁸ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Т. 1. Торонто: Чужина, 1970. 570 с.; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Т. 2. Торонто: Чужина, 1973. 670 с.

⁹ Характерник (Роман Бжеський). Згадки з минулого (1916-1921 рр.). Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років / Редактор Г. Боряк, Упорядники В. Бойко, Т. Демченко. Київ: Темпора, 2016. С. 49-179.

¹⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 2. С. 13.

¹¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 1. С. 38.

Звичайно, Р. Бжеський, як і всі тодішні українські самостійники, не виключав автономії, але як перехідний етап до незалежності. У такому розумінні вона вважалася можливим варіантом. Але були політичні реалії, які в розпал Української революції, влітку 1917 року точно змалював у своїй брошурі «Спадщина тиранів» М. Міхновський: «Увесь народ московський, без різниці партій і віри, від найправіших до найлівіших, від міністра до робітника – увесь народ московський об'єднався на тій думці, що він є спадкоємець тирана і пан України. ...Усі росіяни хочуть унітарної (объединительной) Демократичної Республіки... Московський народ, не та чи інша партія, але увесь народ хоче бути паном над українським народом»¹². Міхновський і його однодумці, серед яких був і Р. Бжеський, відкидали поширювану українськими і російськими соціалістами та лібералами точку зору про якісь особливі, «братерські» відносини між українським і російським народами, і що в проблемах, які виникають між Україною та Росією винні лише московські керівні кола. Через все життя він проніс переконання, що «вільний розвиток українського народу можливий лише по розірванню всякого зв'язку з московським народом, і конечність зірвання того зв'язку незалежна від того, хто і як керуватиме московською державою»¹³. При цьому, звичайно, залишалося правило, яке самостійники повторювали неодноразово: «...Хто з них (представників інших народів. – *Авт.*) під час рішучої боротьби зі зброєю в руках буде битися за здобуття суверенності України – одержить в нагороду права повноправного громадянина, який користатиметься всіма правами, що й найщиріший українєць»¹⁴.

Однак серед українських політиків були більш поширеними інші погляди, які майбутнє України пов'язували з її перетворенням на автономну частину демократичної Росії, переформатовану на федеративних засадах. Цей кут зору був офіційною політичною лінією Української Центральної Ради (УЦР), яка була створена після Лютневої революції, і неодноразово повторювався у виступах і публікаціях її керівників. На початку Української революції Голова УЦР М. Грушевський, член УПСР, писав: «Я твердо вірю – та й не один я, – що велика революція Російська... велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію... Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних її складових частин...»¹⁵. Отже, про незалежність України, навіть у майбутньому, не йшлося.

А в жовтні 1917 р., за декілька тижнів до більшовицького перевороту в Петрограді, український соціал-демократ, голова Генерального секретаріату УЦР В. Винниченко у відкритому листі до редакції газети «Киевская мысль» писав: «...Я і мої товариші... ясно зазначили економічний зв'язок України з державною цілісністю Росії, зв'язок, який залишився і сьогодні. Певно не можна відказати й історичного, культурного зв'язку, котрий – по волі й неволі – за триста літ перебування України у складі російської держави вріс в наше життя, духовне й матеріальне. Думати, що цей зв'язок в найближчій політичній часі розірветься,

¹² Микола Міхновський. Суспільно-економічні твори / Редколегія: Ігор Гирич, Олег Проценко, Федір Турченко. Київ, 2015. С. 321-322.

¹³ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 2. С. 465.

¹⁴ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти. Т. IV. Торонто: Чужина, 1979. С. 26.

¹⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С 51.

було б простою, непотрібною мрією, а не політичною реальною аналізою». Немоżliвість незалежності В. Винниченка обґрунтовував також з погляду на міжнародне становище, стверджуючи, що Україна не має таких сил, аби, відірвавшись від Росії, не попасти «в обійми якоїсь сильної імперіалістичної держави». Цей лист Р. Млиновецький опублікував у своїй монографії¹⁶.

Характерно, що навіть прийнявши в січні 1918 р. IV Універсал і проголосивши незалежність України, УЦР не відмовилася від ідеї федералізму. Наприкінці тексту Універсалу уважний читач побачить попередження, що в майбутньому Українським установчим зборам «належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави»¹⁷.

Але ця позиція не враховувала, що в національному питанні російська сторона (ні в особі російських лібералів, ні більшовиків, що рвалися до влади) не визнавала права України на реальне самовизначення. Про це постійно нагадували самостійники, зокрема і Р. Бжеський. Опинившись в еміграції та поставши перед цим беззаперечним фактом, колишні вожді Української революції почали шукати більш переконливіші, ніж у В. Винниченка та його однодумців, аргументи для виправдання своєї політики.

Домінувала точка зору, яку вже після Другої світової війни чітко сформулював один з відомих діячів Української революції, український соціал-демократ, голова Ради міністрів УНР часів Директорії Ісаак Мазепа: «Україна була ще не готова до великих подій»¹⁸. Таке розуміння причин поразки було типовим для емігрантів. 1917 рік застав українців «скаліченими національно, соціально і культурно», – писав І. Мазепа. Після довгої московської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українством щодо мови та національних традицій. Решта верств верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль недостача української інтелігенції і «мала національна свідомість в народних масах»¹⁹.

Цю думку Р. Бжеський поділяв лише частково, зокрема, коли йшлося про оцінку стану української інтелігенції. Він писав: «Була, але у надто малої частки української інтелігенції, національна свідомість, і то міцно забарвлена провінціалізмом, і у ще меншій частини української інтелігенції була цілковита національна свідомість і прагнення відновити державу предків»²⁰.

Але щодо «неготовності селянства до боротьби за незалежність Україну», то з цією тезою самостійники не погоджувалися. Узагалі, це питання було центральним в дискусії про причини поразки українських сил у революції. Автономісти постійно оперували поняттям «низька національна свідомість селянства», аргументуючи це тим, писав Р. Бжеський, що селяни не знають «свого національного імені і свого минулого». Справді, погоджувався він, більшість селян були малописьменними, а то й неписьменними, називала себе православними або навіть «руськими», не читала «Кобзаря», чи будь-якої української історії. У цьому відношенні вони були справді були «несвідомими». Але, продовжував Р. Бжеський, «вся ця “несвідома” маса гостро відрізняла себе від москвинів, яких звали

¹⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 1. С. 505.

¹⁷ Четвертий Універсал Центральної Ради. 9 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах* / Смолій В.А. (відп. ред.) та ін. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. С. 104.

¹⁸ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. Т. 3. Аусбург: Прометей, 1950. С. 118.

¹⁹ Ibid. С. 114.

²⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 1. С. 38.

“кацапами”». Їх селяни «або ненавиділи, або лише не любили». Що ж стосується пересічного українського інтелігента, то йому «чужа московська культура стала або “близькою”, або “рідною”, а народові нашому все московське було цілком чужим і несимпатичним, або й гідним погорди». І в цьому відношенні, як матеріал для “державного будівництва”, українські маси, на переконання Р.Бжеського, не були гіршими, ніж польські чи чеські²¹.

У своїх текстах Р.Бжеський наводить багато прикладів, які, на його переконання, повинні підтвердити цей його висновок.

Характеризуючи процес українізації армії з початком Української революції та феномен «Вільного козацтва» як конструктивний прояв самодіяльності народних мас, який слід було використати для побудови української держави, Р.Бжеський зазначає, що автономісти «боялися національної стихії, боялися національного духу, що панував там, і були не від того, щоб, оскільки не вдалося його зліквідувати, – перетворити в своє знаряддя, в “гайдуків”»²².

Зокрема у коментарі до споминів Юртика (Ю.Тютюнника) «Стихія», де описується успішна боротьба Вільного козацтва з більшовицькими військами на початку 1918 року, він зазначає, «наш нарід був творивом кращим за інші народи світа, лише провід ...захопили вихованці яничарських шкіл московської імперії; люди, що мали дві батьківщини, що були покручами»²³. Як приклад Р.Бжеський наводить участь лідерів УЦР у розправі над полуботківцями, які в липні 1917 року в Києві виступили проти влади Тимчасового уряду і яких підтримувало Вільне козацтво. «Коли б не ганебна зрада наших автономістів – не тільки могли б удержати в руках у липні 1917 року цілу Київщину з Києвом разом, але й перейшли в наступ на москвинів, армії яких були в стані повного розпаду, звільнили цілу Україну і держава предків була відновлена, а світова історія покотилася б іншими шляхами»²⁴.

Водночас, продовжує Р.Бжеський, «...наші демократи і соціалісти перекидають усю відповідальність за поразку на українські народні маси, на український народ. Вони звинувачують його в пасивності і неорганізованості, схильності до стихійності. Але забувають, що проблема була не у народі, а у керівництві». Наведені факти, вважає Р.Бжеський, переконують, що «пасивність народних мас, яка впливала із дезорганізованості їх і яка переривалася спалахами окремих одчайдушних повстань – була наслідком власне дезорганізуючої діяльності “проводу”! Адже ж не маси “ведуть” провід, не маси організовують масові акції, тільки провід»²⁵.

На такі міркування натрапляємо на багатьох сторінках текстів, які належать перу Р.Бжеського. Вони свідчать, що їх автор щиро вірив у можливість перемоги Української національної революції, а її поразку пов’язував, насамперед, з хибним курсом автономістів-федералістів, які виявилися на чолі подій.

ЧИ ЗАЗНАЛА ПОРАЗКИ УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ?

Перш ніж продовжити аналітику Р.Бжеського, визначимося зі змістом поняття «поразка» щодо Української революції 1917-1921 років, зокрема, як воно

²¹ Ibid. С. 37.

²² Ibid. С. 457.

²³ Ibid. С. 458.

²⁴ Ibid. С. 457-458.

²⁵ Ibid. С. 13.

сприймається у сучасній історіографії й у творчій спадщині об'єкта нашого дослідження.

Загальновідомо, що метою Української революції було відродження української держави. Але після закінчення революції Україна не стала ні незалежною, ні єдиною. Вона виявилася розчленованою між чотирма європейськими державами: Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Якщо на цьому зупинитися, то слід погодитися, що Українська революція зазнала нищівної поразки. Але дослідники, які багато десятиліть вивчали це питання, врешті-решт, дійшли висновку, що це не зовсім так. Вивчаючи внутрішні процеси в Україні, вони зосередилися на довготривалих наслідках революції і, зокрема, на тому факті, що за 1917-1921 роки населення України внутрішньо переродилося. Революційні події і досвід українського державотворення у різних формах: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР і навіть Українська радянська республіка, вкарбувалися в історичну свідомість народу. Ця обставина відбивала нові життєві реалії та зміни в масовій психології населення. Із цього досвіду цілком природно сформувалося масове переконання, що нормальний розвиток України неможливий без власного державного організму.

У цих умовах більшовики змушені були маскувати свої суто унітаристські наміри побудови на місці Російської імперії централізованої соціалістичної республіки, про що відкрито говорили до 1917 року, і погодилися на гасло радянської федерації. На противагу Українській Народній Республіці, створеній УЦР, вони проголосили радянську Україну, котру включили до складу СРСР. Це сприймається як компроміс між більшовизмом та українським визвольним рухом. Щодо цього Я. Грицак, наприклад, зазначав, що більшовицькі лідери «прийшли до такого рішення не з власної волі, а під впливом національних рухів на окраїнах Російської імперії, і Леніна, і його колег найбільше вразив якраз розвиток українського руху»²⁶.

Вони змушені були визнати радянську Україну як окреме адміністративно-територіальне утворення, окреслене на політичних картах в кордонах СРСР з центром у Москві. Водночас більшовики визнали й українську мову, українську національну культуру, мистецтво, освіту, але вимагали надати їм «соціалістичного змісту». Погодилися навіть на визнання існування української нації, але з опорою на канони марксизму. Констатувалося, що вона, так само як інші нації Радянського Союзу, має довгу історію формування – через народність і буржуазну націю до соціалістичної, яка оголошувалася вищою формою розвитку національного розвитку. Накреслювалася і перспектива – зближення і злиття «соціалістичної української нації» з іншими «соціалістичними націями» СРСР і формування на цій основі радянського народу. І хоча все це були вимушені, значною мірою пропагандистські кроки, але вони викликали зміни в масовій свідомості, про які дослідник Ф. Сисин писав як про «революцію сприйняття»²⁷. І хоча Українська РСР насправді не стала ні незалежною, ні навіть автономною, а в програмі РКП(б), прийнятій у березні 1919 року, ідеалом більшовиків проголошувався унітарний характер радянської держави, а радянська федерація розглядалася лише як

²⁶ Грицак Я. Українська революція 1914-1923: нові інтерпретації. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. Київ: Критика, 2004. С. 60.

²⁷ Sysyn F. Nestor Machno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine. 1917-1921. A Study in Revolution*. Cambridge, 1977. P. 77.

тимчасовий варіант, на відкрите проголошення унітаризму комуністи за роки перебування при владі так і не наважилися. УРСР продовжувала існувати до кінця розпаду СРСР.

У радянських умовах «революція прийняття» залишалася ілюзією, але на тлі постійних конфліктів цієї ілюзії з соціалістичною дійсністю, виникали реальні конфлікти. Цей феномен описав дослідник націоналізму Б. Андерсен. Він помітив, що географічні карти, музейні експозиції, публікації переписів населення й інші факти, що свідчать про існування окремого народу, здатні справляти величезний вплив на формування свідомості суспільства. Вони підштовхують своїх творців і споживачів «до політики з революційними наслідками»²⁸.

Отже, повного повернення до дореволюційного стану не відбулося, і формально зберігалася ілюзія існування української державності. Підстави для ілюзії зберігалися і це підштовхувало до боротьби за незалежність нові покоління українців. Ця боротьба тривала до проголошення незалежності в 1991 р. Отже, основна мета Української революції не була вирішена на початку ХХ ст., проте змогла бути здійснена вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Усе це дало підставу американському історику українського походження І. Лисяку-Рудницькому в 1957 р. зробити висновок, що «було б помилкою говорити про поразку Української революції. Вона не досягла остаточної мети, але переродила суспільство України. Вона створила Україну як модерну українську націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя»²⁹. Цей висновок вченого в Україні почали згадувати вже після проголошення незалежності у 1991 р.

Отже, Українська революція 1917-1921 років зазнала поразки у короткочасній перспективі (і результатом цього були трагічні наслідки, зокрема, масові репресії, Голодомор 1932-1933 рр., геноциди тощо), проте у довготривалій перспективі про її поразку можна говорити умовно. Виходячи з цього, деякі дослідники висловлюють думку, що є підстави розширити хронологічні межі Української революції, яка почалася в 1917 р., до 1991 року і навіть до початку ХХІ ст.

Як бачимо, проблематика щодо питання перемоги чи поразки Української революції в українському історичному середовищі є дискусійною, проте Р.Бжеський справу українських визвольних змагань вважає програною. Як учасник революції, що вимушений був емігрувати, безумовно, він дивився на наслідки революції через призму тогочасної радянської дійсності. Враховуючи власну світоглядну категоричність та певну ідеологічну однобокість, викликану прихильністю до інтегрального націоналізму, автор не зміг розгледіти зміни в українському суспільстві та передбачити майбутню українську незалежність. Так сформувалося переконання, що військово-політична поразка України, яка стала очевидною в 1921 р., була не лише поразкою певних українських політичних режимів, останнім з яких була Директорія УНР, а поразкою Українських визвольних змагань взагалі.

Бжеський рішуче відкидав українські націонал-комуністичні паліативи, зокрема, більшовицьку «українізацію» і радянську квазідержавність – УРСР (УСРР).

²⁸ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. С. 214-215.

²⁹ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаріччя. Історичні есе. Т. 2. Київ: Основи, 1994. С. 50.

Їх визнання частиною українців він оцінював як прояв традиційної хвороби українського суспільства – москвофільства та малоросіяництва, – спричинених деформаціями національного характеру, що тривали три століття перебування України у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу.

У 1948 р. він опублікував «Білу книгу», де на основі урядових радянських даних детально проаналізував згубну імперіалістичну національну та соціальну політику радянської влади щодо України³⁰. Зокрема українізацію, яку проводили більшовики, він сприймав як «приглушення і обеззброєння націоналістичних рухів та стягнення української інтелігенції і напівінтелігенції на позиції Квітки-Основ'яненка, Гребінки та Бантиша-Каменського, позиції українофільські в яких замінялася лише монархічна ідея комуністичною»³¹. Щоб зрозуміти, що мається на увазі, він нагадує вислів Г. Гребінки: «Цар – батько, Мати – Україна»³².

Коментуючи вислів з брошури «Самостійна Україна» М. Міхновського – «Над нами висить чорний стяг, а на ньому написано: "Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації"», Р. Бжеський пише: «До цих глибоко правдивих слів Міхновського слід додати ще «...і смерть біологічна». Далі йде обґрунтування цієї думки цифрами і фактами: «Коли Міхновський писав ці слова, Ленін писав (і дуже журився), що ці цифри москалів в московській імперії лише 43%... Нині наслідки такі: москалі вже творять 62% населення імперії, а число українців в межах СРСР, незважаючи на приєднання західних областей, зменшилося до 38 мільйонів замість 10 мільйонів, які були б повинні бути за нормального приросту...»³³. Для Р. Бжеського ці цифри перетворили дискусію з приводу того, зазнала поразки чи перемогла Українська революція, на позбавлену всякого сенсу. Свої зусилля він зосередив на визначенні причин поразки кожного з політичних режимів, які були при владі в Україні в 1917-1921 рр.

Оцінки Р. Бжеським причин поразки Української Центральної Ради

За часів Центральної Ради 20-літній Роман Бжеський був свідком і активним учасником революційних подій.

На початку революції він перебував у Чернігові та мав змогу безпосередньо спостерігати за настроями у суспільстві. Селянство, писав Бжеський, «ставилося до самостійницьких ідей дуже прихильно, про що я мав нагоду пересвідчитися особисто». На одному із сільських сходів, де був присутній Р. Бжеський, прийняли резолюцію з такими вимогами: 1) проголошення самостійності, 2) мир з Німеччиною і 3) наділення землею безземельних і малоземельних. Водночас, серед інтелігенції, навіть серед деяких членів «Братства Самостійників», відчувалося захоплення російською революцією і ширилося переконання, що «московський народ дуже добрий», усі кривди, яких зазнав український народ, творили «не москалі, а лише російський цар-деспот»³⁴. Словом, у цьому відношенні настрої в Чернігові не відрізнялися від настроїв в інших регіонах України.

³⁰ Бжеський Р. Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму: на основі автентичних урядових советських даних. Київ: Українська видавнича спілка імені Ю. Липи, 2008. 216 с.

³¹ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти. Т. IV... С. 66.

³² Ibid. С. 50.

³³ Ibid. С. 73.

³⁴ Характерник (Роман Бжеський). Згадки з минулого... С. 55-57.

Аналізуючи в еміграції причини поразки Центральної Ради, Бжеський звертає увагу на необґрунтовану орієнтацію її керівництва на Тимчасовий уряд. Уже тоді він розумів, що це помилка, оскільки жодних змін у ставленні Росії щодо України не зміниться, жодної автономії Петроград не обіцяв. І це тоді, коли Польщі обіцяли повну незалежність.

На початку революції, особливо після першого Універсалу, УЦР користувалася беззаперечним авторитетом серед українського населення. Із нею пов'язувалося вирішення усіх проблем, які стояли перед суспільством. Зокрема, це і земельне питання. Але УЦР відмовлялася розглядати його, аргументуючи тим, що рішення по ньому повинні прийняти Всеросійські установчі збори, скликання яких відтерміновувалося на невизначений час. Це питання ще більше загострилося, коли після першого Універсалу УЦР оголосила автономію та почала сприйматися населенням як повноправний орган влади.

Особливу роль в умовах революції та війни відігравала армія. Відмову від її розбудови Р.Бжеський вважав однією з найважливіших причин поразки УЦР. Армія – найважливіший чинник, що забезпечує суверенітет будь-якого державного утворення. Варто також пам'ятати, що армія була вкрай необхідною в умовах триваючої Світової війни, загострення російсько-українських відносин та активізації «п'ятої колони» в Україні.

Намагаючись зрозуміти причини катастрофічно швидкої, майже повної окупації УНР більшовиками, Бжеський у «Згадках з минулого» висуває версію, що соціалістично налаштована УЦР намагалася свідомо блокувати процес творення української армії, вбачаючи в цьому приховану контрреволюцію. Він згадує квітень 1917 р., коли мав особисту розмову із відомим українським лібералом Іллею Шрагом, який висловлював незадоволення щодо формування корпусу імені Петра Дорошенка, одним із організаторів якого був Р.Бжеський. Ілля Шраг висунув підозру солдатам корпусу в шовінізмі, контрреволюції та потенційному дезертирстві³⁵. Із такими звинуваченнями виступали представники російського командування та російська громадськість Чернігова. Можемо зробити висновок, що автор вважав, що члени УЦР боялися стихійного процесу створення українських збройних сил через можливий вплив на них самостійників.

Боротьба навколо українізації корпусу закінчилася на початку травня, коли до Чернігова прибув представник військового товариства імені Полуботка М. Міхновський і «на влаштованому віче закликав твердо стояти на своєму, не слухати жодних наказів про вихід на фронт і старатися одержати зброю»³⁶.

Виходячи з переконання, що українізовані частини повинні стати гарантом Української революції, Р. Бжеський висловив незадоволення, що керівні посади у новоствореному українському війську прагнули зайняти проросійськи налаштовані офіцери колишньої імператорської армії з метою її розвалу. Особливу підозру в цьому у Р. Бжеського викликав армійський корпус на чолі з генералом Павлом Скоропадським. У рецензії на працю В. Левицького «Українська державна путь», автор, вкотре приховавши себе під псевдонімом І. М. (швидше за все, може розшифровуватися як Іван Мазепинець), дорікає Левицькому за його тезу про український державницький напрям цього корпусу. Бжеський рекомендує

³⁵ Ibid. С. 61.

³⁶ Ibid. С. 62.

авторові перечитати спогади самого гетьмана і на цій основі зробити висновок про спрямованість корпусу³⁷. Самого ж Скоропадського автор називає «московським офіцером»³⁸. Звідси висновок, що персони з поглядами та орієнтаціями як у Скоропадського, прагнули зайняти керівні посади в українських військових частинах для їх розкладання чи використання у власних антиукраїнських інтересах.

Урешті-решт, українізовані частини так і не стали опорою УЦР, коли Раднарком Росії розпочав війну проти УНР. Довелося терміново формувати військові частини для захисту УНР.

Однією з причин зниження авторитету УЦР була, на думку Р. Бжеського, також «здача державних інтересів». Так він називав відмову включати у текст 3-го і 4-го Універсалу³⁹ території Кримського півострова та Кубані. На його переконанням, це був злочин проти українського населення цих земель⁴⁰.

Враховуючи успішну наступальну операцію українських і німецьких частин під керівництвом П. Болбочана у квітні 1918 р. з втратами та конечною відмовою від Криму, ця подія спричинила негативний резонанс у суспільстві та ще більше переконала населення у нежиттєздатності Української Центральної Ради як влади в Україні⁴¹.

Отже, перелічені чинники, а саме орієнтація на Росію, затримка з вирішенням внутрішніх проблем, що спровокували незадоволення у суспільстві, копіювання особливостей і тенденцій російського політичного життя на українські реалії, бойкоту процесів створення українських збройних сил і виключення з політичної орбіти Української революції Криму та Кубані, на думку Р. Бжеського, і призвели до краху УЦР і приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського.

Р. БЖЕСЬКИЙ ПРО ПРИЧИНИ КРАХУ РЕЖИМУ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Зазначимо, що глибокого аналізу причин краху гетьманату П. Скоропадського Р. Бжеський не здійснював. Для нього гетьманські урядовці були ставлениками німців і московитів. Власне, всю внутрішню та зовнішню політику П. Скоропадського він розглядає під цим кутом зору. Для підтвердження цієї тези він наводить багато аргументів⁴² і, враховуючи однотипність, наводить їх у рамках короткої статті недоцільно. «Неприродність влади гетьмана», його цілковита підпорядкованість і відсутність підтримки з боку населення України, на переконання Р. Бжеського, спричинила його відносно швидке падіння. Навіть освітню реформу та створення українських університетів він у своїх «Згадках з минулого» критикує, вважаючи показною⁴³. Бжеський відкидає поширену в середовищі діаспори точку зору, згідно з якою «Гетьманський режим, як і режим Центральної Ради, чи режим Директорії, були трьома етапами тодішньої нашої

³⁷ І. М. (Роман Бжеський). Д-р Вол. Левицький – Українська державна путь. Част. перша ст. 160. Львів, 1933 р. *Літературно-науковий вістник*. Т. 1. Кн. 1, 1934. С. 72.

³⁸ Ibid. С. 73.

³⁹ Четвертий Універсал Центральної Ради. 9 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах* / Смолій В.А. (відп. ред.) та ін. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. С. 104.

⁴⁰ Млиновецький Р. Історія українського народу...

⁴¹ Громенко С. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана. Київ: К.І.С., 2018. 266 с.

⁴² Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти. Т. IV... С. 27-30.

⁴³ *Характерник (Роман Бжеський). Згадки з минулого...* С. 165.

історії. Їх треба трактувати однозначно. Всі робили добрі діла й жажливі помилки»⁴⁴.

Проте основна критика спрямована на зовнішньополітичну діяльність гетьмана, а саме на документ під назвою «Грамота гетьмана всієї України до усіх українських громадян і козаків» – його рішення про федерацію з Росією⁴⁵. У сприйнятті Р.Бжеського, цією грамотою Скоропадський остаточно показав своє справжнє обличчя і міг відкрито йти проросійським курсом⁴⁶.

Не вдаючись у деталі, зазначимо, що точка зору Р.Бжеського на оцінку режиму Скоропадського та причин його краху не має помітної підтримки у сучасній вітчизняній історіографії.

Оцінки Р. Бжеським причин поразки Директорії УНР

Щодо Директорії УНР, то причини її поразки Р.Бжеський аналізує фрагментарно, хоча загальні оцінки висловлені однозначно.

Фундаментальною причиною її поразки, за переконанням Р.Бжеського, була непродумана розстановка політичних пріоритетів. Соціалістичні діячі УНР вважали терени колишньої Російської імперії, зокрема Україну, початковим майданчиком для світової соціалістичної революції. У зв'язку з цим, будь-які національні чи державницькі інтереси ігнорувалися або ставали другорядними⁴⁷. Тут варто наголосити, що політичні та світоглядні погляди автора не сприймали вищість будь-чого, крім інтересів нації, тому альтернативні моделі організації життя сприймалися одразу ж як ті, що приречені на поразку.

З цим була пов'язана і суто декларативна самостійність УНР. Попри попередній історичний досвід, соціалістичні партії, які становили більшість в апараті Директорії, так і не відмовилися від намірів домовитися з більшовиками⁴⁸. Фанатична прихильність до цієї ідеї гальмувала процеси розбудови держави. Як свідок подій він описує це у своїх спогадах⁴⁹. Р.Бжеський вдається до оцінки конкретних персон, що шукали співпраці більшовиками, зокрема, В.Винниченка. Він нагадує епізод з біографії В.Винниченка, коли 22 квітня 1920 р., перебуваючи в еміграції, той опублікував відозву, в якій оголосив уряд УНР «самозванцями», українську національну державу неіснуючою, а дійсно українською державою назвав УСРР⁵⁰. Спроби перемовин та отримання посад, переманювання інших політичних постатей, сприяли фрагментації і без того розпорошених еліт і послабленню хиткої влади Директорії в Україні⁵¹. Різкі оцінки соціалістичного табору в контексті характеристик поведінки окремих персон набували у Р.Бжеського звинувачувальних і навіть агресивних тонів.

Наступна причина – концепт громадянської війни, який більшовики нав'язували населенню України, прагнучи показати УНР як неспроможну державу,

⁴⁴ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду... С. 27.

⁴⁵ Грамота Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)14.skoropadskiy.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)14.skoropadskiy.php)

⁴⁶ Млиновецький Р. Історія українського народу... С. 469-470.

⁴⁷ Ibid. С. 482-483.

⁴⁸ Ibid. С. 475-476.

⁴⁹ Характерник (Роман Бжеський). Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. (Уривок зі спогадів). Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років / Редактор Г. Боряк, Упорядники В. Бойко, Т. Демченко. Київ: Темпора, 2016. С. 180-186.

⁵⁰ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду... С. 5.

⁵¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 2. С. 478-485.

а владу Директорії як антинародну⁵². Отже, створювалися сприятливі умови для більшовицької агітації, спрямованої на виправдання більшовицької інтервенції в Україну як допомоги «пригніченим українцями, що борються зі злочинною петлюрівською бандитською владою». Зокрема, Р.Бжеський нагадує читачу, що вже під час повстання Директорії в Україну почали наступ з Росії військові частини, укомплектовані росіянами (московитами) та китайцями, латишами, угорцями і представниками народів Кавказу. Що ж стосується «красних козаків під проводом Примакова, “таращанской” та “богунской” дивізій, то по складу своєму, – зауважує Р. Бжеський, – вони не були українськими»⁵³.

Деструктивну роль у долі України відіграла недалекоглядна політика щодо неї держав Антанти. Як наслідок, не маючи міжнародної підтримки та розпорошуючи ресурси, УНР не могла подолати більшовиків⁵⁴. Фактично, автор дорікає країнам-учасницям Антанти за підтримку білогвардійців і повне ігнорування потенційної можливості співпраці з Україною проти більшовицької агресії.

Р. Бжеський вказує і на традиційну причину поразки – затримка з вирішенням аграрного питання. Малограмотне у політичному плані селянство легко піддавалося на обіцянки видачі землі⁵⁵. Тому більшовики з їх популістичними обіцянками наділення селян землею, швидко перетягували у свої ряди широкі селянські маси.

Бжеський вказує і на помилки Директорії УНР, пов'язані з армією. Автор акцентує увагу на атмосфері недовіри соціалістичних діячів УНР до командирів і підрозділів, які мали самостійницькі настрої (Болбочан, Мельник, Коновалець та інші). У будь-якому випадку, ігнорування потреб армії та недовіра до неї, як важливої інституції, сприяла її руйнуванню⁵⁶.

Отже, дезорганізація фронту і тилу, які були наслідком хибних світоглядних орієнтацій лідерів Директорії, їх соціалістичної спрямованості та прямої співпраці з більшовиками, також відсутність підтримки з боку Антанти – усе це, згідно з аналітикою Р. Бжеського, стало причиною краху режиму Директорії УНР.

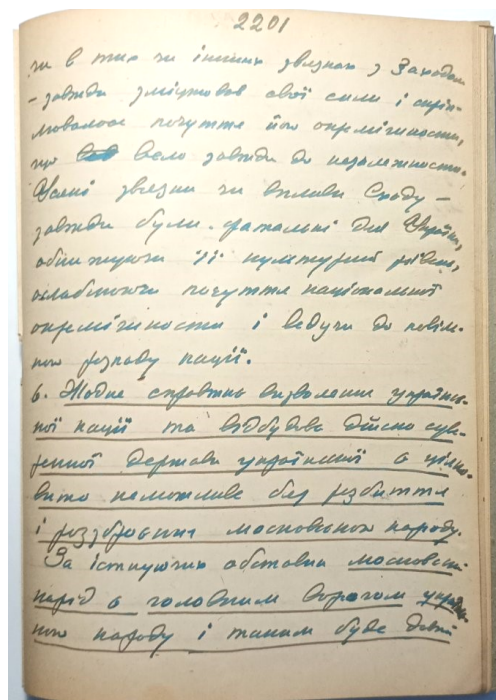

Рис. 1. Фрагмент з рукопису Р. Паклена про необхідність зміцнення зв'язків України із Заходом та «розбиття і роззброєння московського народу» (власний архів Ф. Турченка)

⁵² Млиновецький Р. Історія українського народу... С. 479-480.

⁵³ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду... С. 18.

⁵⁴ Млиновецький Р. Історія українського народу... С. 480-481.

⁵⁵ Ibid. С. 481.

⁵⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... Т. 1. С. 515.

ВИСНОВКИ

Як бачимо, у причинах поразок різних національних урядів періоду Української революції 1917-1921 років Р. Бжеський виділяє багато спільного. Це, насамперед, їхня політична та світоглядна орієнтація на Росію, помилки у політиці із Заходом. Із цим пов'язаний цілий комплекс наслідків: затримання вирішення питань, що спричинили крах самодержавства, – аграрного та робітничого, гальмування процесів розбудови армії, відсутність політичної єдності серед національних еліт України, що призводило до дезорганізації широких мас. Усе це знесиловало Україну у збройній боротьбі з Росією, яка тривала в 1917-1921 роках.

У заключному п'ятому (рукописному) томі праці «Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти», написаний в останні роки життя, Р. Бжеський сформулював фундаментальні висновки щодо уроків тисячолітньої боротьби українського народу за національне визволення, побудову незалежної держави. На переконання Р. Бжеського, перебуваючи «в тих чи інших зв'язках із Заходом, українці зміцнювали свої сили і відчуття своєї окремішності, що вело завжди до незалежності». Щодо зв'язків чи впливу Сходу, то вони завжди були «фатальними для України, обмежуючи її культурний рівень, ослабляючи почуття національної окремішності і ведучи до повільного розпаду нації». Йшлося, звичайно, про Радянський Союз, без звільнення з-під влади якого, вважав Р. Бжеський, Україна не матиме майбутнього. Але, щоб вирватися з пазурів СРСР, цього злого Кося XX ст., слід зламати мілітарну силу – ту магічну голку, в якій ховається його імперська могутність. «Жодне справжнє визволення української нації та відбудова дійсно суверенної держави української, – писав Р. Бжеський, – є цілковито неможливе без розбиття і роззброєння московського народу. За існуючих обставин московський народ є головним ворогом українського народу і таким буде [...] доти – доки не погодиться з фактом утрати імперії...»⁵⁷.

Читаючи з рукопису цей текст (рис. 1), складається враження, що він написаний сьогодні, у розпал новітньої російсько-української війни, а не напередодні розпаду СРСР. Отже, подальше вивчення творчої спадщини Р. Бжеського відкриває нове підґрунтя для поглиблення аналізу причин втрати української державності на початку XX ст. і шляхів її збереження сьогодні.

REFERENCES

- Anderson, B.** (2001). *Uiaivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Andriievskia, V.** (2020). Pohliady Romana Bzheshkoho na polityku Ukrainskoi Tsentralnoi Rady [Roman Brzeski's Views on Politics Ukrainian Central Rada]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 3 (55), 61-69. DOI: 10.26661/zhv-2020-3-55-07 [in Ukrainian].
- Andriievskia, V.** (2021). Krytyka radianskoho ustroiu u publitsystytsi Romana Bzheshkoho (1929-1932 rr.) [Criticism of the Soviet system in Roman Brzeski's journalism (1929-1932)]. *Zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv, doktorantiv i molodykh vchenykh «Moloda nauka – 2021»*. Vol. 1. Pp. 53-55 [in Ukrainian].
- Andriievskia, V.** (2022). Pohliady Romana Bzheshkoho na polityku hetmana Pavla Skoropadskoho [Roman Brzeski's Views on Politics Getman Skoropadskiy]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 6 (58), 107-118. DOI: 10.26661/zhv-2022-6-58-10 [in Ukrainian].
- Brzheska, N.** (1988). *Roman Bzheshkyi. Bibliohrafiia drukovanykh prats* [Roman Brzeski. Bibliography of printed works]. Toronto [in Ukrainian].

⁵⁷ Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і український націоналізм. Т. V. (Рукопис). С. 2201-2202. (Особистий архів Ф. Г. Турченка).

- Bzheskyi, R. (Paklen Robert)** (2008). *Bila knyha. Natsionalna i sotsialna polityka sovietiv na sluzhbi moskovskoho imperializmu: na osnovi avtentychnykh uriadovykh sovietyskykh danykh* [The White Book. National and social policy of the Soviets in service of Moscow imperialism: Based on authentic Soviet government data]. Kyiv [in Ukrainian].
- Brzheski, R.** (2016). *Prelidiia postupu (vistnykovyi dorobok 1924-1934 rokiv)* [The theory of progress (herald revisions 1924-1934)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.** (1998). Roman Bzheskyi: zhyttia y istoriko-publitsystychna diialnist [Roman Brzheski: biography, historical and journalistic activity]. *Ukrainski problemy*, 1, 122-127 [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2018). *Zabuta peremoha. Krymska operatsiia Petra Bolbochana* [Forgotten victory. Crimea Operation of Petro Bolbochan]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M.** (1919). *Khto taki ukrainsi i choho vony khochut* [Who are Ukrainians and why do they want]. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya.** (2004). *Ukrainska revoliutsiia 1914-1923: novi interpretatsii. Strasti za natsionalizmom. Istorychni esei* [Ukrainian Revolution 1914-1923: new interpretations. Passion for nationalism. Historical essays]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hyrych, I., Protsenko, O. & Turchenko, F. (Eds.).** (2015). *Mykola Mikhnovskiy. Suspilno-ekonomichni tvory* [Mykola Mikhnovskiy. Socio-economic works]. Kyiv [in Ukrainian].
- I.M.** (1933). D-r Vol. Levytskyi – Ukrainska derzhavna put. Chast. persha st. 160. tsina 0,90 hr. Lviv, 1933 r. [Dr Vol. Levytskyi – the road of Ukrainian statehood. Part 1, page 160, cost 0,9 hr. Lviv, 1933]. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 1 (1), 73-74 [in Ukrainian].
- Kalynichenko, V.** (2023). «I trysta iz krashchykh naikrashchykh pishlo». Mif Krut u tvorchomu dorobku Romana Bzheskoho [“And three hundred of the best of the best left”. The myth of Krut in the works of Roman Brzeski]. In *Zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv, doktorantiv i molodykh vchenykh «Moloda nauka – 2023»*. Vol. 2. Pp. 297-299 [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I.** (1994). *Ukrainska revoliutsiia z perspektyvy sorokarichchia. Istorychni ese* [Ukrainian Revolution from the perspective of 40th anniversary. Historical essays]. Volume 2. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (1950). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917-1921* [Ukraine in the fire and storm of the revolution 1917-1921]. Vol. 3. Ausburg: Prometei [in Ukrainian].
- Mlynovetskyi, R.** (1953). *Istoriia ukrainskoho narodu (narysy z politychnoi istorii)* [History of Ukrainian nation (sketches about political history)]. Miunkhen: Ukrainske naukove vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Mlynovetskyi, R.** (1970). *Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. 1917-1918 rr. (Pro shcho “istoriia movchyt”)* [Essays on history of Ukrainian Revolution. 1917-1918. (What does not ‘history talk about’)]. Vol. 1. Toronto: Chuzhyna [in Ukrainian].
- Mlynovetskyi, R.** (1973). *Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahan. 1917-1918 rr. (Pro shcho “istoriia movchyt”)* [Essays on history of Ukrainian Revolution. 1917-1918. (What does not ‘history talk about’)]. Vol. 2. Toronto: Chuzhyna [in Ukrainian].
- Paklen, R.** (1979). *Osnovy natsionalistychnoho svitohliadu i ukrainski natsionalisty* [The Basics of nationalistic worldview and Ukrainian nationalism]. Vol. IV. Toronto: Chuzhyna [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.) & al.** (1997). *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy*. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sysyn, F.** (1977). *Nestor Machno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine. 1917-1921 A Study in Revolution*. Cambridge.